

РОМАНТИК ЛИ Е БОТЕВ?¹

ВАНДА СМОХОВСКА – ПЕТРОВА

За разлика от Петко-Славейковата любовна лирика, поетическото творчество на Христо Ботев е лишено от всякакъв романтично-сентиментален декор. Няма ги гълъбите, розите, лунните нощи, кипарисите. Както е „голо“ житието на Софроний, така „гола“ в своята простота и искреност е поезията на Ботев – в пълна хармония със стремежа на поета да каже „голата и смела истина“. Но Ботевата поезия съдържа в себе си такава кондензирана емоционалност, добила сила, несрещана преди в българската литература, такава напрегнатост при изображението на крайните, кризисните моменти в човешкия живот и такъв бунтовен заряд, че понякога сме склонни да мислим за нея като за рожба на романтизма. За това способства и фактът, че Ботевите стихове се появяват през века на възпятите от романтиците освободителни борби и самите те са една експлозия на българския копнеж по свободата. Като се вгледаме обаче по-внимателно в този необикновен феномен, какъвто е творчеството на Ботев, ще видим, че Ботевият бунт, Ботевият конфликт с обществото, неговата отчужденост и самота, неговата сатира не са романтични или не са само романтични.

В изобличителната страст на поета, в неговото отрицание на съществуващите на земята порядки като че ли се е събрала силата на всички бунтуващи се епохи: Ренесанса с неговото реформаторско движение, Просвещението с революционния му рационализъм, и романтизма – с народоосвободителния му патос. Сякаш българският дух, небунтувал се в българската литература цели пет века, е избухнал в Ботевата поезия, обединявайки протеста на човечеството от миналите епохи със собствената, родна богомилска и хайдушка традиция.

Ботевото съзнание е съзнание на автономна личност, която сама си поставя цели за постигане и иска да живее за собствена сметка, а не за сметка на каквито и да било светски или духовни институции. Атаките на поета са по ренесансов начин насочени срещу Църквата и нейната йерархия и по богомилски са невъздържани. За романтиците тази задача вече не е актуална, защото реформаторските движения и просвещенският антиклерикализъм я изпълниха преди тях. Но за българското общество, което напуска Средновековието, тя е съществена и необходима. С ренесансова решителност Ботев се бори срещу средновековната директива: „Бой се от Бога, почитай царя“, опряла религията върху страха, а обществената дисциплина – върху сля-

¹ Из ненапечатаната ми книга „Литературата на Българското възраждане в европейски контекст“.

пото послушание пред монарха, считан за заместник на Бога на земята. Ботев, както ренесансовите вождове на Реформацията, въстава срещу неадекватността между проповядвания от Църквата (не само от гръцките фанариоти, но и от официалната Църква въобще) морал и житейската практика на духовенството, срещу пропастта между евангелския образец и обществената действителност. Ренесансова черта в творчеството на Ботев е и убеждението му, че е излишно посредничеството между Бога и човека, упражнявано от църковната йерархия. Ботев има вече съзнанието, до което е стигнал и на което е дал най-категоричен израз ренесансовият мислител Николай от Куза, че човекът има правото да създава собствено гледище за Бога. В стихотворението „Моята молитва” поетът разграничава с богомилска рязкост Бога, на когото „се кланят калугери и попове”, от този, който е вътре в човека и който обожествява самата човешка природа. Ударението е окончателно преместено от „теос” върху „антропос”. Но изповяданото в същото стихотворение собствено верую на поета не е вече ренесансово, а просвещенско и романтично. Както просвещенските идеолози на Френската революция, поетът пряко свързва борбата с „Бога на разума”, „на когото щат да празнуват денят скоро народите” и е готов, както водачите на Конвента, да признае за единствено божество „Световния разум”. Но същевременно, както романтиците, той търси и открива „Бога на сърцето си”, който му разкрива безпогрешно неговата бъдеща съдба на борец, намерил своя гроб в „редовете на борбата”.

Както ренесансовите мислители, така и Ботев установява нови за своето общество етични директиви, които трябва да изгласкат средновековните. В тяхната основа лежи ренесансовото убеждение, че човекът не е длъжен да се подчинява на една порочна власт, което за българите не е съвсем ново, защото е било формулирано вече от богомилите. За българското общество това е особено важно, защото, както в миналото, така и сега е насочено срещу чуждите потисници и е неразривно свързано с патриотичните освободителни стремежи. Но самите Ботеви директиви не са вече ренесансови. Ботев не повежда, както ренесансовите творци – както Еразъм от Ротердам – борба за истинска, освободена от лицемерие християнска етика. Неговият протест е насочен срещу самия християнски, евангелски образец на поведение, погрешно тълкуван от поета като примиренческо търпение и безропотно понасяне на злото. Ботев иска да освободи народа си не само от покровителството на църковната йерархия, но и от самите християнски етични догми, защото според него те превиват гръбнака на народа и му пречат да въстане. Активността на ренесансовия човек, освободил се от средновековните вериги и решил да действа на собствена отговорност, е съчетана у Ботев с просвещенското отхвърляне на „игото на непълнолетието”², причина за което Ботев, както и Кант, съзира в липсата на самостоятелно използване на собствения разум. Затова патосът на Ботевото творчество е до голяма степен насочен към преобразуване начина на мисленето у българския народ. „*Sapere aude!*” – имай мъжеството да се ползваш от собствения си разум – е девизът не само на Кант и на Просвещението, но и на Ботев. Образът на царя-тиранин от стихотворението „Гергьовден”, повел послушното си стадо за празника, по

² Израз на Кант от „Отговор на въпроса какво е това Просвещението”. Оттам са и сл. цитати, срв. И. К а н т. Соч. в шести томах. Т. I, с. 28 и сл. М., 1966.

своя дух и смисъл е напълно адекватен на разсъжденията на Кант за „опекуните“ на народа, оглупили „домашните си скотове“, неспособни да направят нито една самостоятелна крачка. С просвещенска страст Ботев се бори срещу безсмислено повтаряните готови формули и храни вярата на Просвещението, че народът ще се просвети сам, ако му се даде свобода. Но в тълкуването на смисъла на понятието „свобода“ Ботев напълно напуска просвещенската почва. У Ботев, както у всички романтични творци в поробените европейски страни, свободата е централен етичен и политически въпрос. Разбира се, понятието „свобода“ не е само романтична категория, както смятат тези, за които всеки, който пише или се бори за свободата, е романтик. Още от Средновековието се поставя въпросът доколко вярата в трансценденталния Бог ограничава свободата на човека. Италианският ренесансов мислител Пико де ла Мирандола в тълкуването на понятието „пълна свобода“ не напуска рамките на концепцията за вселената, в която остава място за Бога. „Бог – пише той – иска човекът да бъде свободен и с нищо неограничен творец на собствената си съдба, защото той нищо не определя за човека, оставя го всичко да постигне и създаде, според собствената си воля.“ „Позитивният“ романтизъм, откривайки вътрешната, органична връзка между индивида и всемира, тълкува послушанието и смиреннието, основните християнски категории, като доброволно подчинение на човека на Върховния дух, от любов към неговата благост и премъдрост, и така съгласува идеята за Бога с идеята за човешката свобода. Ботев решително изхвърля от ценностната си система и двете християнски добродетели, като между тях и примирението, опортюнизма и конформизма поставя знака на равенство. И тук Ботев се явява вече не само наследник на просвещенския антиклерикализъм, но и съмишленик на най-крайните защитници на „тоталната свобода“. В това отношение той напомня украинските романтици, както и някои от полските от тъй наречената „украинска школа“, издигнали в култ казашкия модел на свободата. И това не е случайно. Хайдушкият модел на свободата в много отношения се родее с казашкия – и двата модела са насочени не към създаване на културни блага, а към въоръжена борба, целяща отмъщение за сполетялото народа зло. За отмъщението Ботев говори постоянно, както и мнозинството от възрожденските революционери – за отмъщението, а не за справедливостта. Имената на всички „мъченически жертви“ – пише той – трябва „да се осветят в деня на отмъщението“.

Но Ботев се отличава и от „негативните“ романтици, у които стремежът към „тотална свобода“ е все пак свързан с някакви трансцендентни представи, макар и не за Бога, а за Сатаната. У Ботев напълно отсъства техният демонизъм. Той ги изпреварва относно логичния извод от тълкувания по чисто рационален начин антропологичен светоглед. Ботев не признава вече никакви извънчовешки стойности, били те от божествен или сатанински произход, и човекът става за него не само най-важната, но и единствената стойност във всемира. Така той се свързва идейно с атеистичната струя в революционно-демократичното движение в Русия през втората половина на XIX век.

Шлегел е наричал античната поезия „поезия на притежанието“, защото тя е застанала здраво върху почвата на настоящето, а романтичната поезия – „поезия на копнежа“, тъй като тя се люшка между спомените от миналото и

предчувствията за бъдещето. Поезията на Ботев е също „поезия на копнежа“, но рационалният ум на поета и патриотичният му утилитаризъм („сичката духовна деятелност на неговите водители (на българския народ – б. м.) – пише той – би трябвало да зема характер на политическа пропаганда”³) поставят полпосите му много близко до настоящето. Поетът не цени и не иска да се рови нито в собствените си спомени от детството, нито в историческото минало на народа и човечеството. Защото миналото е за него синоним на невежество, страдания и робство. Основният белег на романтизма – завръщането – у Ботев отсъства. Ботев не иска да се завръща, защото смята, че няма към какво; той иска само да върви напред. И тъкмо затова у Ботев отсъстват типичните за романтизма профетични моменти. Защото там, където няма завръщане, където няма историзъм, там не може да има и профетизъм. Предсказанията и пророчествата за бъдещото развитие на отделните народи и на човечеството се коренят у романтиците в задълбоченото познаване на миналото. Ботев, както по-късно Пенчо Славейков, трупа само обвинения срещу миналото на България. Дори когато става дума за делото на Кирил и Методий, интересува го само актуалната, прагматичната страна на това дело. „За нас – пише той – не е важно дотолкова тяхното значение в историята на християнството и на православната възточна черква, затова ние оставяме в мир и покой епохата на тяхната деятелност и обръщаме се към съвременното значение на празника 11 мая.”⁴ Рано е още – по време на Българското възраждане – за „тоталното” възвръщане към собственото минало и собствените корени – задача неизбежна и неотложна едва днес.

Понякога сме склонни да мислим за Ботев като за романтик поради неговата самота и отчужденост от обществото. Но и в този случай забравяме, че и конфликтът на индивида с колектива и категориите „алиенация” и „самота” не са само романтични, а съществуват във всички епохи, като във всяка от тях имат свой собствен облик и смисъл. Ренесансът въвежда разграничението между „истинските” и „действителните” хора, като само „истинският” човек се развива въпреки общоприетите мнения, послушно и безсмислено поддържани от „действителните” хора, и в конфликт с тях. Осъден на самота, човекът се бори за истинските човешки ценности. В основата си конфликтът на Ботев с обществото не е романтичен. Романтикът се противопоставя на обществото, защото то е отишло твърде далеч в своя рационализъм и не е способно да се завърне към първичните добродетели на човешкия дух и сърце. У Ботев романтично възвръщане към първичното няма и не може да има, защото и той, и народът му тъкмо са поели пътя, който трябва да ги изведе от първичното към рационалното; път, разбран по прогресистки начин като издигаща се нагоре права линия, защото Българското възраждане не преживява епохите на възвръщането и особено на барока. Цялата енергия на Ботев, както вече се каза, е насочена към това да промени модела на светоусещането и поведението на народа. Оттам идва и неговият конфликт на „истински” човек с „действителните” хора. Но за разлика от ренесансовите идейни водачи, Ботев предлага на народа си концепция за света толкова нова и радикална, така рязко скъсала с миналото, че е напълно

³ Х р. Б о т е в. Събрани съчинения в три тома. Т. II. С., 1976, с. 63.

⁴ Пак там, т. II, с. 107.

невъзможно той да намери общ език с колектива. Тачените от обществото ценности добиват у него знак „минус“, презираните – знак „плюс“. Онова, което обществото смята за позор, за Ботев е слава. И обратно. Той радикално и безпощадно обръща съществуващите досега представи „с краката нагоре“. Соломон, за християните символ на мъдростта, е за него развратник; Църквата, крепител на нравствеността – институция за заслепяване на народа. Издиганата високо в народната йерархия на ценности хитрост е най-категорично отхвърлена от Ботев. В своя великолепен поради хумора и сатиричното остроумие „Съновник“ поетът пише: „Сънуваш ли Хитър Петър, от хитрини бос ще ходиш.“ Но преди всичко Ботев иска да освободи народа си от убеждението, че „преклонена глава меч не я сече“. Той се бори срещу опортюнизма дори и на майките, дълго време учили децата си да не казват „люти думи Турчину са нигде“ (Р. Жинзифов). А колко трудноосъществимо е било подобно усилие в едно общество, където за запазването на физическото съществуване са се правили всевъзможни компромиси, показват може би най-добре думите на майката от „Кървава кошуля“ на Жинзифов:

*Живи вяра, живи Бога,
Живи Мохамеда,
Живи Турски книги, Аги,
Сина не губете!*

Самотата на Ботев е самота на „ионашко сърце“ в робския свят, готов да понася всякакви насилия, където борците за свобода се смятат за „нехранимайковци“, а хитреците и успяващите в живота – за идеал.

Ботев е самотен и поради своята образованост, защото там, където народът е поставен в положението, в което не може да мисли за нищо друго, освен „в поте лица да изкарва своят оскуден насущни хляб“⁵, един образован човек няма какво да прави.

Колкото по-голяма е била пропастта между новите Ботевии идеи и законстенелите възгледи на обществото, толкова по-дълбока е ставала и неговата самота. Ботев не иска, както романтиците, да се учи от народа на изоставената от цивилизованите хора древна мъдрост; той се стреми да му наложи собствените си разбирания, защото е уверен, че той, запознат вече с „новата европейска наука“, знае най-добре какво е нужно на народа. Самотатата на Ботев съвсем не е романтична. Младо е още сърцето на Ботев за тази самота, за която копнеят и която търсят романтиците. Хенрих Офтердинген, алтер его на Новалис, тъгува за самота, защото само тя създава нужния климат на тишина, в която човешкият дух може да общува с всемира. Самотата е за Новалис „тъга чиста, ясна, пълна с видения и картини“. В пълно уединение героите на Мицкевич достигат в „Задущница“ до най-високи полети на своя дух и до профетичните си видения. Ботев болезнено изживява самотата си и затова, че „натрапчивата и шумна действителност“, от която страдат романтиците, е неговата стихия, и затова, че усеща все още неразривната си връзка с патриархалната среда, от която току-що е излязъл. Стихотворенията на Ботев са всъщност един вид разговор, защото те са отправени към определен адресат – майка, брат, любима, народа, родината, който присъства,

⁵ Цит. изд., т. II, с. 88.

вписан е в самата творба и макар че не отговаря, присъствието му ясно се усеща. Формата „ти“ значително надделява над формата „аз“. Усещат се постоянно още живите и неразкъсани семейни връзки, силата на които така хубаво изрази още Йосиф Брадати с думите: „Вие сте моя радост и веселие, вие сте свет очима моима... Понеже вие сте мои отци и матери, и сестри и братя, и сродници и чеда мои.“ Но това, което за Йосиф Брадати беше извор на щастие, за Ботев е извор на страдания. Защото той трябва да къса една след друга тези връзки в името на новия си идеал и стремеж към създаване на друга общност, вече не върху семейна, а върху идейна основа. Самотата на Ботев не е самота на романтичен индивидуалист. „Векът на отделните личности отдавна вече е минал – пише той, без да забележи, че за България още не е дошъл – и борбата изисква множество ръце и мозъци.“⁶ Той физически напуска майка си, но все мисли, че тъкмо тя най-добре би могла да го разбере; търси „брат по дух“, защото му е тежко да живее без братя. И най-съкровентите си идеи иска преди всичко да завещае на семейството си, на родните си братя („На прощаване“). Самотата за Ботев е непоносимо бреме. Той не се нуждае от онази самота, която е неизбежно условие за романтичната интроспекция. И тя у Ботев отсъства. Ботев наистина има новаторската смелост да изповядва собствените си преживявания, да разкрива своите копнежи, да говори за своята любов и омраза, но това е ренесансовата смелост, с каквато Петрарка е заговорил за личните си чувства. Интроспекцията на Ботев не прибъгва към „вътрешното зрение“, към „вътрешния слух“; не третира „аз-а“ като отделна монада, като свят сам за себе си – тайнствен и неизследван, заслужаващ дълбоко проучване и тънък анализ. Погледът на поета не е съсредоточен върху вътрешния мир, както е у романтиците, а е отплавен главно навън – към политико-обществения живот на неговата страна и на Европа, а вътрешният му мир е преди всичко отглас на външните събития и случки. Алиенацията на Ботев не е отчужденост на личност, осъзнала собствената си сложност, противоречивост, неизмеримо богатство и тайнствените си връзки с всемира, застава да живее между хора, още слепи за тези откровения. Това е отчужденост на борец в едно антиборческо общество. В творчеството на Ботев присъстват типичните за романтизма опозиции „жив-мъртъв“, „сляп-виждащ“, „вътрешен-външен“, но те имат друго значение – изградени са върху политико-обществена и етична плоскост. „Жив“ е този, който умира за родината, „мъртъв“ е егоистът, затворен в черупката на личното си благополучие. „Външното“ е „гордостта и салтанатът“ на силните и богатите потисници на народа, „вътрешното“ е етичната красота на готовите за саможертва патриоти. „Слепите“ не виждат страданията на народа, зрение имат само тези, които ги забелязват. Ботевите опозиции са напълно затворени в кръга на патриотизма, както впрочем и у много други славянски поети от времето на романтизма.

Обединил в поезията си бунта на няколко епохи, Ботев като че ли сумира в творчеството си и техните изобличителни открития, и създава образ на света, толкова черен, че напразно ще търсим равен нему у европейските творци. У Ботев отсъства позитивната страна, открита от миналите епохи. Ренесансовият култ към изкуството и радостното опиянение от творчеството на художника-артист са му чужди, както са чужди въобще на възрожденски-

⁶ Цит. изд., т. III, с. 182.

те творци. Едно макар и бегло сравнение между функцията, която нематериалните същества играят у Ботев и например у един Марин Държич, представител на дубровнишко-далматинския класически Ренесанс, може да ни помогне по-добре да осъзнаем този факт. В „Новела за Станца” на Държич се появяват вълшебни вили, които подаряват на героя, безгрижен дубровнишки младеж, златния плод на мъдростта и творческата мощ, която ще му осигури безсмъртна слава, и го поканват на хорото, което те играят край градския фонтан. Ботевият юнак от „Хаджи Димитър” лежи в кърви и самодивите облекчават неговите страдания. В Ботевото творчество не може да се появи и бароковият синтез между античното и християнското в полза на християнското. Отсъства и просвещенската вяра в доброто у човека. Ботев не познава и отново намерената реинтеграция с всемира, постигната от „позитивните” романтици. Той има особен „богомилски” поглед към света, склонен да открива предимно злото. Богомилската концепция, според която земята е царство на дявола, е изостряла особено много и насочвала погледа на човека към отрицателните страни на живота. Ботев изпитва отвращение към „гладките умове”, които забелязват предимно положителната, хармонична страна на нещата, подобно на отвращението на Пенчо Славейков, обожател на „чепатите умове”, атакувал неведнъж Вазов тъкмо заради неговата „гладкост”. Велик продължител на създадената в литературата на Българското възраждане от Софроний черна линия, Ботев като че ли слива в една струя сатиричния поглед от „Възхвала на глупостта” на Еразъм Ротердамски (но у българския творец много по-остър, защото е освободен от маскировката на античния костюм) с трагическите открития на Йероним Бош, показал неизбежния път на истинския човек към Голгота, с драматизма на картините на Гоя, в които светът е изобразен като ад за човека, с пронизателните диагнози за общественото и политическото зло на критическите реалисти. Какъв огромен път, извървян от един човек, каква сгъстеност и напрежение! „Чудото” на Българското възраждане се извършва в най-голяма степен благодарение на Ботев. Той е колкото лирик, толкова и остър и безпощаден сатирик. В много от неговите стихотворения сатиричната струя надделява над лиричната. Напълно прав е Боян Пенев, когато твърди, че Ботевата „Елегия” е всъщност една изобличителна сатира.⁷ Но сатиричен елемент съдържат повечето стихове на Ботев. Дори стихотворението до първото му либе! В Ботевото творчество ще открием различен тип сатира. Често поетът прибегва към характерната за Ренесанса „съсловна” сатира, насочена срещу висшите съсловия – у Ботев срещу чорбаджиите и духовенството, третирани изцяло като отрицателни еднородни социални групи, – опряна върху опозицията „човек-скот”. Ботев често, както ренесансовите творци, уподобява хората, лишени от етика, на разни животни. Романтизмът си служи вече с друга опозиция: „човек-ангел” или „човек-демон”; защото романтите, за разлика от ренесансовите творци, измерват етиката на човека не чрез сравнения с по-низшето, а чрез съпоставка с по-висшето от него. Както Еразъм Ротердамски, Ботев показва, че в човешкия свят глупостта, подлостта и фалшът са получили етиката на святост, докато истината, прямотата и смелостта – етиката на лудост.

⁷ Цит. труд, т. IV, с. 620.

Но Ботев разчиства сметки не само със Средновековието и не само по ренесансов начин. Неговият проникателен поглед сондира дълбоко и най-актуалните проблеми на неговата епоха, а сатиричното му перо рисува и в поезията му, но преди всичко в журналистичната му проза, мрачната картина на света, загиващ от престъпленията на деспотизма. Едва ли има друг европейски мислител, който така дълбоко да е схванал същността на „азиатската политическа философия“ и така силно да е усетил опасността тази „философия“ да се разпространи из Европа. Ботев безпогрешно чертае модела на държава от този „азиатски“ тип. Това не е нормална държава, а перманентен военен лагер, неопрян „върху никаква нравствена сила“. Тя не създава духовна култура, нито нищо „човешко“ в областта на правосъдието и администрацията, защото е изградена върху насилието, религиозно-войнствения фанатизъм и жестокостта, каквато Европа още не познава. Разбойниците и престъпниците в нея не се преследват, а се използват като шпиони, защото самата държава е разбойническа. Тогавашия турски министър на финансите Ботев не се колебае да нарече „министър на кражбите“. В този модел-държава хората са разделени на господари и рая. Господарите имат неограничена власт да обират и да преследват. Раята е лишена от всякакви права. Държавата, опряна върху „азиатската политическа философия“, „изсмуква мозъците“ на своите поданици, изолира ги от външния свят, за да не проникне при тях „никаква здрава и нова идея“ отвън. Тя се крепи върху разделянето на „брат от брат, баща от син и мъж от жена“. Средствата се харчат не за благополучието на народа, а за „знаменитото й бъдеще“, т. е. за външния й блясък. „Негово величество синът на слънцето – пише с ирония Ботев – гради нова джамия.“ Само градината ѝ ще бъде „дълга и широка около 100 хиляди четвъртити аршина“. И това строителство се заплаща с последния зальк, отнет от устата на народа. Външното изящество е придружено от административна неспособност, „финансов банкрут“ и „нравствено разложение“. Но най-страшен става този тип държава, когато нейните управници започнат да се преструват, че се цивилизоват, защото – според Ботев – няма нищо по-страшно от „цивилизуещ се деспотизъм“ и от „тиранското човеколюбие“.

С присъщата му дълбока политическа интуиция Ботев забелязва, че този политически „ислямизъм“ иска да завладее Европа и неслучайно той нарича германския държавен глава „Бисмарк-ефенди“, предугаждайки идването на хитлеризма, а в картината на „азиатския“ тип държава – и сталинизма.

Разкритията на Ботев напомнят по своята дълбочина, смелост и емоционалност изобличенията на деспотизма в творчеството на Мицкевич и Словацки. Но докато у Ботев те се правят главно в журналистическата му проза, у полските романтици те са вградени в поетическите им творби, което само по себе си омекотява тяхната острота. Но преди всичко у полските поети те са само елементи от по-голямо цяло, третираны са като част от голям метафизичен контекст. Навсякъде зад образа на изобразената по сатиричен начин действителност прозира вторият, мистичен план. Както правилно отбелязва Мария Янион, в „Задущница“ на „ригористичното“ разделение на героите от човешкия свят на защитници на свободата и съюзници на деспотизма (подобно ригористично деление имаме и в творбите на Ботев) отговаря „по симетричен начин борбата на духовете от дясната и

лявата страна, на сатанинските и ангелските сили”⁸. Това открива една перспектива към отвъдната справедливост, която понякога дори видимо се намесва и създава ведрост, напълно отсъстваща у Христо Ботев.

Трансцендентното у Ботев не съществува. И в поезията, и в сатириите му образите на ада и небето често играят, както у П. Р. Славейков, сатирично-хумористична функция. Ботев се пази да не се занимава с това, от което според него „се гнусят” „представителите на новата рационална наука”. И Ботев, както П. Р. Славейков, излага своите мнения по „вечните” въпроси само в съчинения, написани за деца. В един разговор с малките читатели той посочва като единствена разлика между човека и животното стремежа на човека да знае. В кратките Ботеви четива за деца се очертава своеобразната натурфилософия на поета. Той заявява, че човекът е „повикан от природата да живее” и уверява, че научното изучаване на природата ще доведе до отхвърляне на всички предразсъдъци и страх от „всякакви духове”. Използвайки някои познания по физиология и химия, Ботев формулира материалистическата си концепция за света: „...не мислете – пише той, обличайки своята концепция в крайно наивна, предпазена за децата, но затова пък твърде изразителна форма, – че прозрачността и въздушността са неща по-горни, по-високи. Добрата кръв, добрият мозък са гъсти, добрите мускули са пъргави, въздушни мускули нищо не можеха върши, с газов мозък не можеше да се мисли... Как може да се движи душата, която няма ни химически, ни физически свойства. Без мозък няма съзнание... Човекът да не си създава идоли.” Наистина мъчно можем да си представим по-антиромантично изказване. То е и един коментар към безспорния факт, че в поезията на Ботев, за разлика от тази на романтиците, вместо въздушност и лекота всичко е тежко, твърдо, грапаво – като балканските чукари, а думата „кръв” е една от любимите думи на поета, и в това отношение го надминава само Пенчо Славейков в „Кървава песен”. Ботев не се откъсва от земята. Вертикалата на стремежите у романтиците, която се издига от земята към безкрая, у Ботев е обърната в обратна посока: от небето към земята. Дори във върховния миг, когато героят му умира, погледът на поета се спуска от върха на планината долу, към полето, където народът страда. В „Послание от небето” намиращите се в райската градина хора гледат *надолу*, интересуват се изключително от това, което става на земята. Горے, в небето, настъпва деградация на човека – там той се превръща в животно, което „пасе трева”, защото всичко, свързано с трансценденцията, е у Ботев синоним на невежество, характерно според него за животинския мир. В пълна противоположност с романтиците, които приписват сакрално значение на обикновеното и познатото, Ботев в хумористичните си творби, както Карел Чапек в своите разкази от сборника „Апокрифи”; и както Каравелов в сатиричните си творби, принизява, приземява небесното към прозаичното, всекидневното, вулгарното и на това се дължи неговият хумор. Херувими и серафими от Ботевото „небе” режат облаците „като прясно сирене”. Това принизяване прави света на Ботев още по-мрачен и по-затворен.

В творчеството на Ботев скептицизмът и „здравият” му разум постоянно влизат в противоречие с романтичната му емоционалност. Както романти-

⁸ Цит. съч., с. 329.

ците, Ботев обожава народа, само от него иска награда, т. е. иска народът да му е признателен и да помни за неговия героизъм и саможертва. Но за Ботев народът не е пазител на върховните добродетели на човешкия дух, нито на езотеричното знание, изгубено от висшите съсловия, които са тръгнали по пътя на рационализма. Самият Ботев тръгва по този път. Затова той не иска да учи от народа, а да му наложи собственото си разбиране за света, защото го смята за изостанал и прост. От една страна, го издига в култ, от друга – с подчертано чувство на собствено превъзходство изобличава своя идол може би дори по-остро, отколкото е изобличавал деспотичните му господари, защото е уверен, че деспотизмът може да съществува само там, където има покорна рая. Главни крепители на османската тирания са, разбира се, чорбаджиите, родните „агенти и оргаци“ на престъпната чужда власт. „В Калофер – пише той, – освен мюдюрин и няколко заптии други турци няма, а „всичкото тиранство“ е дело на българските чорбаджии.“ Но не са виновни само чорбаджиите. Виновно е цялото общество, което от страх е готово да понася всичко, само да оцелее и „род да въди“. Най-хубавите стремежи и пориви, дори у патриотите, се изживяват само в песни и празни приказки, но не и в дела, а робската психика кара хората „да немеят“ пред врага, да целуват „желязната ръка“ и да слушат „лъжливата уста“. В разкриването на най-големите слабости, които пречат народът да се освободи от потисничеството, Ботев стига до прозрения, близки до тези, до които стигат съвременните писатели-хуманисти. Най-голямата вина на човека според Ботев е неговото безразличие и безчувственост към чуждото нещастие. „Хората – пише поетът – ядат, пият, спят и във времето на кефът или на обедът ще споменат, че там някого обрили или убили...“⁹. За това потънало в собствените си сметки общество „мъдростта е парата“, а „вярата е дебело прасе.“ Ловчанският епископ е отровен от властта заради патриотичните му дела и „лекарите знаят това, но мълчат“. Народът е способен само на глуха омраза и проклетие и пасивно чака „свой ред за свобода“, т. е. някой да се смили над него и да го освободи.

В душата на поета се бори поет-лирик, обикнал своя народ повече от живота си, със сатирик-реалист, безпощаден изобличител на собствения си народ. И сатирикът надделява, което е явление, чуждо на романтизма. Черните багри се съгъстват. Ботев – обожателят на прогреса, започва да смята, че цивилизацията донася в страната му „нравствен, умствен и телесен разврат“, образованието и науката „отвъждат нови паразити и експлоататори на народа“, с „филантропия“ и „благотворителност“ разни „шарлатани“ покриват мръсните си дела, „любовта е такъв един капак, който покрива всяко едно престъпление“, железниците са вредни за народа, а полезни само за врага, износната и вносната търговия не ползва българите, новата Екзархия – това са само шпиони и инквизитори, цялата българска емиграция – „чета от бозаджии и вагабошти“, цялото духовенство – „попове на безумието“, възрожденската литература – „литература на глупостта“, българската журналистика – „журналистика на лъжата“, чужденците – „експлоататори и носители на разврата“.

Ботев стига до крайно черногледство, граничещо с nihilизъм, и до

⁹ Цит. изд., т. II, с. 269.

трагизъм – чужд дори на „негативните“ романтици, но много съвременен и същевременно много български. Той е изразен с най-голяма художествена сила в двете му творби „Обесването на Васил Левски“ и „Хаджи Димитър“.

И в двете стихотворения има Новалисвия „удвоен свят“ – и реален, исторически, и същевременно митичен, изгубил обикновения си, известен от житейския ни опит характер. Ботев, както всеки голям поет, притежава дарба за митично изобразяване.

В „Обесването на Васил Левски“ поетът, потресен от конкретното трагично събитие, ни въвежда в света на митичното време и митичното пространство. Те са вечни. Ще минат години, а „край град София“ ще се издига неизменно с огромните си размери – изпълило цялата вселена, – черното бесило, и на него ще виси пак така неизменно и все със същата „страшна сила“ Единият, т. е. единственият истински син на България. Все така жално и безпомощно ще стои до него, като Матер Долороза, Майката-Родина и ще ридает от мъка. Ботев сътворява един от най-великите български национални митове. Издига на Апостола паметник, подобен на който по трайност и величие не ще може да извае никой скулптор. Той създава своя мит със средствата, с които си служат романтиците-митотворци: поетически образ, метафора, персонификация, епитет – така умело подбрани, че изтъкват величието на изобразявания момент и изключителността на събитието. Но у Ботев употребата на тези средства, както в „Обесването на Васил Левски“, така и в „Хаджи Димитър“, е твърде пестелива. Тази пестеливост и лаконизъм прави стихотворенията му много по-модерни от поезията на романтиците.

Но има и друга, още по-съществена разлика между поетиката на Ботев и тази на романтиците. У романтиците митичната интерпретация на света е цялостна и те притежават за нея, както вече се изтъкна, своя скрит ключ, който читателят невиннаги умее да открие, за да разчете всичките заключени в творбите им съдържания. У Ботев напълно отсъства тази езотерична страна, изискваща инициация на непосветените. В неговите митове функционират общоизвестни на народа символи и алегии, почерпани от народното творчество и получили само нова конотация. Затова народът пее „Обесването на Васил Левски“ и „Хаджи Димитър“, както се пеят народните песни. В тях символиката е напълно сродна и близка с народната и особено с хайдушките песни.¹⁰ И може би тъкмо затова никога никой чужденец не може напълно да усети величието на Ботевата поезия, израснала така пряко от народното творчество.

Има обаче още една черта в „митотворчеството“ на Ботев, която може би по най-репшителен начин го отличава от романтиците-митотворци. Създаването на голям патриотичен мит поетът съчетава с безпощадно изобличение. У романтиците това е невъзможно. В „Под игото“ Вазов създава най-величествения мит на Априлското въстание, достигнал кулминационната си точка в сцените с изнасянето на черешовото топче, а в следващите глави на романа си той сам го изобличава! В „Обесването на Васил Левски“ никога, дори Майка-България не съзнава напълно каква трагедия, какъв удар е сполетял българския народ. Само поетът знае и трябва да разкрие тази истина и да застави България да заплаче. Единственият, истинският

¹⁰ По този въпрос вж. статията ми „Ботев и народната песен“ в сп. Септември, 1972, кн. 8.

син на народа загива, а народът си остава безучастен. И не се знае дали „страшната сила” на тази най-свидна за родината жертва ще спаси някого, дали ще разтърси народната съвест. Всъщност в поробената страна нищо не се променя. Децата плачат, както преди, старците повтарят безпомощните си молитви, а риданието на разплаканата майка-България си остава „глас в пустиня”. Злата песен на зимата навява скръб и убива всяка надежда за близката пролет и за Възкресението.

Не е романтично и стихотворението „Хаджи Димитър”, наричано от някои без сериозни основания „балада”. Романтичната балада е лирико-епическа творба с фантастична тематика, наситена с настроение на загадъчност, свързана с „чудотворното”, което е недостъпно за човешкия ум. Подобни елементи в „Хаджи Димитър” напълно отсъстват.

„Хаджи Димитър” е творба върховна може би не само за българската литература и за българската възрожденска търсеца мисъл, но и като израз на българското светоусещане въобще.

От първите й думи – „Жив е той, жив е!” усещаме величествената тържественост, предхождаща извършването на някакъв мистичен обряд, някаква хиерофания¹¹ и сакрализация. С интуицията на гениален поет Ботев избира за този обряд високо място – светата българска планина – Балкана. Всички велики моменти от духовната история на човечеството се изпълняват по високите върхове. Арката на Ной спира след потопа на освободен от водата най-висок земен връх; на планината Синай Мойсей получава Скрижалите; на планината Тавър Христос се преобразява, на върха на Голгота умира. Романтиците знаят това. Словацки произнася върховния си монолог на връх Монблан.

С най-прости средства Ботев превръща историческото време на подвизите на българските чети във вечно, митично време и конкретното историческо лице – Хаджи Димитър – в символ на умиращ за свободата герой. Балканът престава да бъде само българска планина, а се превръща в една от мистичните планини, по които са ставали най-големите тайнства на човечеството. Преодолени са законите на природата – вълкът покорно и с любов ближе раната на юнака, соколът му пази сянка. Каузално-причинният ред на явленията е заменен с митичен порядък, защото тук се извършва велико тайнство, в което съзнателно и с готовност участва цялата природа с материалните си и нематериалните си същества – тайнството на обезсмъртяването на героя, паднал в борбата за свобода. „Жив е той, жив е” и жив ще си остане завинаги, въпреки че издъхва пред очите ни. Кръвта му вечно ще тече, без да изтече докрай. Възстановен е, поради великия подвиг на Човека, съюзът между него и земната природа. Човекът е обожествен, защото става безсмъртен и сакрализиран, защото „най-благородна е тази смърт, която носи живот, и най-благороден е този живот, който се издига от смъртта”, както пише Зигмунт Крашински, парафразайки мистика Ангел Силезиец.

На върха на Балкана е установен нов, космически закон:

*Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира...*

Ботевият юнак добива като че ли величието на Сан Мартиновския „човек,

¹¹ Откриване на светостта на дадено лице или явление.

въплътен във всемира”, човек-Бог, чиято възхвала съдържа химнът, завършващ трактата на този френски мистик „*Le nouvel homme*”. И тъй като подобно митотворчество е явление необикновено в българската литература, а във възрожденската – единствено, ние понякога сме склонни да смятаме, че това митотворчество е романтично. Но грешим. Моментът, в който поетът изрича обезсмъртяващите героя сакрални думи и установява нов етичен закон за човечеството, се предхожда от една категорична заповед на поета, отправена към собственото му сърце. То трябва да млъкне! Каква странна заповед, която не би изрекъл нито един романтик, защото за романтиците сърцето е извор на всяко мистично знание и на любовта, която прави човека безсмъртен. Сакрализацията у Ботев не се извършва по романтичен начин. Някаква дълбоко залегнала в подсъзнанието на поета прапамет му подсказва да се насочи към избора не на романтично-християнска, а на антично-езическа сакрализация в обезсмъртяването на героя. Не романтичното, а вече класическото започва в „Хаджи Димитър” от момента, когато поетът застава сърцето си да млъчи. Ще говори разумът. И действително редуват се строфи величествени и твърди, сякаш дълбани с длето в камък – монументални в своето спокойствие като фигури, изваяни от античен скулптор:

*Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалеят
земя и небо, звяр и природа,
и певци песни за него пеят...*

Изчезва „аз-ът”, появява се студената класическа дистанция, изразена във формата „той”; думите добиват обобщаващо значение на максими, на изречена от древен философ мъдрост. Гибелта на героя е показана не като вътрешно преживяване на „аз”-а, а като „публично зрелище”, гледано от цялата вселена. По този начин се извършва сакрализацията на героя.

Романтиците се прекланят пред Природата. За тях тя е учителка, а те като нейни смирени ученици се учат от нея на тайните на вселената. Ботевиият юнак е издигнат над природата. Не той от нея, а тя – в лицето на Балкана – научава от него бунтовната, освободителна песен. Нематериалните същества в романтичните балади (така е и в „баладата” на Цани Гинчев) знаят повече от човека, защото на тях са известни тайни, скрити от „физическите очи” на хората и недостъпни за практическия им ум. У Ботев самодивите стават изпълнителки на волята на човека: тръгват да търсят духа на Караджата.

Човекът е издигнат над природата и над него няма нищо по-велико. Както у античните, където човекът е всъщност по-велик от боговете, защото те притежават всички недъзи и страсти на човека, но само човекът „знае, че нищо не знае”, сиреч е по-мъдър от тях. И у античните цялата природа се прекланя пред великия с изкуството или с мъжеството си смъртен. Орфей с песните си раздвижва планините и горите го следват. Така е представен и героият на „Древната българска песен за Орфей”, публикувана от Стефан Веркович. Когато древният Орфей свири, планините се разлюлюват и започват да играят. Всички птици се събират около свирача и от очите им се ронят сълзи. Овчарите – майстори на свирнята, с „тънките си свирки” учат горите, както юнакът учи Балкана, да пеят техните песни и да се вълнуват от

техните чувства.¹²

Обезсмъртяването на героя у Ботев също се извършва по античен начин. За романтиците смъртта носи живот, а героичната саможертва възкресява и самия герой, и народа, и цялото човечество. Ботевият юнак ще бъде безсмъртен, както у античните, само в песента, която ще запази спомена за неговия подвиг и ще го предава от поколение на поколение. Тук няма нито помен от романтичното възкръсване и на самия герой, и на народа му. На героите боговете затова пращат смърт и „жребий на гибелта” – казва Омир, – за да се превърнат подвизите им в „славна песен за потомците”.

Но да не забравяме, че поетът е заставил сърцето си да млъкне, когато е пристъпил към античната сакрализация и обезсмъртяване на героя. Той е усещал, че сърцето винаги противоречи на студения разум. Неслучайно Платон е искал да се изгонят поетите от разумно подредената държава. Поетите, както сърцето, все внасят някакъв нов, непредвиден фермент и смут. Ботев заповядва на сърцето си да млъкне, защото предчувства, че то не може да бъде на страната на извършващата се рационална сакрализация на кървавата саможертва. Това сърце е останало в най-дълбоката си скрита същина на страната на майчините аргументи в полза на запазването на живота и младостта. Ботев неотклонно се бори да застави българския народ да възприеме „мъжкия” – *войнствен и рационален архетип на поведение и светоусещане, който самият той избира за свой идеал. През целия си живот поетът избличава „женския” архетип – миролюбив, кротък и смирен.* Той не вижда възможност за хармоничното им обединение, защото непроходима пропаст се е създала между тях по време на робството – първият е бил присъщ на поробителите, вторият – на поробените. Мицкевич в „Пан Тадеуш” подчинява „мъжкия архетип” на „женския”, като подчертава, че първият съществува само за да пази втория и най-главното в него – любовта. Ботев, с неизбежната крайност на едно общество, което дълго не е имало военно съсловие, иска да се унищожи женския архетип за сметка на „мъжкия”, както бащата от разказа „Козият рог” на Николай Хайтов. Поетът отхвърля собствената си любов като „отрова” и поставя за пример българските момичета, вдигнали мотики, за да се запазят срещу турците. Особено показателни са възторжените му думи, казани за „момата на дяда Петка”. Но поетът никога не е успял да унищожи в сърцето си непреодолимата с нищо, бих казала кръвна връзка, с „женския” християнски архетип, макар че е уверен, че вече напълно е скъсал с него. Затова той толкова трудно се откъсва от майка си, така дълго тя е за него „любов и вяра”, така горещо се оправдава пред нея, че е принуден да я напусне. Затова и образът на Майката е вездесъщ в неговата поезия. Както всички романгици, Ботев много говори за сърцето, за собственото си „мъжко” и „юнашко” сърце, за сърцето на майка си и на любимата си. Но постепенно, когато пише за себе си, той започва да прибавя към думата „сърце” епитета „зло”, „ранено”, „отровено”, „в злоба обвито”. В „Примери от турското правосъдие” той изповядва, че „алтън Калофер” е родил у него „страстната любов”, която тъй рано е загинала, и „дълбоката омраза”, която ще го съпътства до гроба. Колкото светът му се е виждал по-черен, толкова повече отрова е събирало сърцето

¹² Вж. П у б л и й В е р г и л и й М а р о н. Буколики. Георгики. Енеида. С., 1980, с. 21.

му, а колкото повече отрова е събирало то, толкова светът му се е виждал по-черен. Но макар и отровено, сърцето на поета се обажда. Само една-единствена изпусната дума в тържествените му слова, обезсмъртяващи героя на „Хаджи Димитър”, го издава. Думата „*жалейт*”. Героя „жалейт земя и небо, звяр и природа...” У античните не жалейт героите. Съчувствието, съжалението, милосърдието са типично християнски, а не антични категории. А Ботев притежава тези чувства в най-висока степен. У античните гибелта на героя е интегрална част от неговата съдба и той не трябва да бъде оплакван, нито сам да жали себе си. На него само се възхищават. А Ботев в цялата си поезия непрекъснато се терзае от съчувствие – ту жалее народа си, ту майка си, ту семейството си, ту загиващите юнаци. „Ще загине и тоя юнак...” – казва с безпределна болка, преди да е накарал сърцето си да млъкне, и думите му изразяват дълбоко скрит протест на българското селско сърце, което не се помирява с антиестествената, антиприродна смърт на човек „в младост и сила мъжка”. Ботев неведнъж жали и себе си и се оплаква, че е млад, но „младост не помни”, че „спътник му са в чужбина страдание и бедност”, че „може млад да загине” и че ще „изгние в гроба”. Ботев е плакал, когато е виждал своите другари, облени в кръв и умиращи, и Вазов пише за това с нескриван възторг. Поетът иска дори и народът му да го пожали и да каже за него: „Умря сиромашът за правда, за правда и за свобода”. Именно – „сиромашът”!

И сега, в „Хаджи Димитър”, съчувствието води перото на автора, защото антропоморфизираната природа съжалява умирация герой. Зверовете, птиците, самодивите проявяват към юнака същата обич и грижа, които биха му оказали най-близките, ако той умираше в родната си къща, сред своето семейство. Вълкът се мъчи да спре кръвта му, соколът му пази сянка, самодивите му превързват раните и го пръскат със студена вода. По подобен начин биха облекчавали болката му майката, бащата, братята и сестрите, ако той умираше у дома си – един дълбоко скътан в българската душа неизменен копнеж. Ботев нарича сокола „брат”, а самодивите – „сестри” на юнака. Но между тях и родните му сестри има една основна разлика. Родните му сестри навярно биха плакали, а тези приказно красиви въздушни същества пляскаят с ръце и се смеят. И както те, така и нежната целувка, подарена от една от тях на юнака, са израз, както проникателно се сееща Цвета Дамянова, на нереализирания копнеж на поета за любов и лично щастие и, бих добавила, на ренесансовата жажда да се изживеят пълно насладите на живота, задушена още в своя зародиш от директивите на патриотичния аскетизъм.

Лишено от земните радости, сърцето на юнака не намира щастие в античното обезсмъртяване. Героят е издигнат над цялата природа и песента, победила смъртта, ще разнася вечно неговата слава. Но на българина, както и на славяните въобще, е чужд култът към изкуството, поставящ песента по-горе от живота. И докато западните романтици смятат творчеството за главна мисия на живота си, Христо Ботев, както и други възрожденски писатели, както всички славянски романтици, съвсем не смята, че словото е дело. Пренебрежението към словото за сметка на действието, подчертано славянска черта, никъде не е изразено така категорично, както у Ботев. „Аз принасям – пише той – толкова полза на народа (с писането си – *бел. моя*), каквато принася оцетът на гладния и жадния.” В своята нервност, напрегнатост,

бързина и устремност към една цел възрожденските революционери искат само конкретни дела. И затова умиращият юнак не може да бъде опънат от мисълта, че ще остане безсмъртен в песните. Той би умрял спокойно, ако беше постигнал целта на живота си – да види народа си освободен. Но долу, в полето, жетварките пак пеят тъжните си песни и българската земя, въпреки саможертвената смърт на героя, си остава „робска земя”. Юнакът е научил Балкана на хайдушката си песен, но по-лесно е да подчиниш на себе си природата, отколкото – хората. Наистина песента на Балкана ще подхванат пак други юнаци, но какво могат да направят срещу морето от зло? В хайдушкия модел борбата е цел сама за себе си, защото пълната, окончателна победа на шепата хайдути, надигнали се срещу империята, е немислима. Затова повелята на поета „по-добре е да умреш, отколкото да живееш скотски”, се превръща в закон: „за да не живееш скотски, трябва да умреш”. От робството освобождава само смъртта – чисто българска мъдрост, която знае и Гергана от „Извора на Белоногата”. Само „мъртвото сърце студено” е истински свободно, а на живота ни има винаги господари. Ще умрат и в бъдеще самотни героите и лично за тях смъртта ще бъде винаги победителка, защото те имат само един-единствен живот на земята, и него жертват. „Но себе си, мале, губя” – се жали поетът на майка си. В „Хаджи Димитър” юнакът няма на кого да се пожали. Реалистичното, рационалното мислене надделява над митичното. Вселената е празна. В нея го няма дори лошия бог на античните. Няма Бог въобще. На небето само „сърдито пече” жестокото слънце. И ние усещаме конкретната телесност на мъките на юнака. Кръвта му тече, а заедно с нея изтича животът му. Той умира и няма от кого да иска справедливост. Единственият съществуващ свят унищожава най-добрите, най-честните и тъкмо те, поради своята доблест и храброст, трябва да бъдат лишени от най-големите блага на земята. И затова с последен дъх, в последните минути от своето съществуване, героят изрича проклетие. И това е проклетие на сърцето, защото то е отхвърлено, преди поетът да го е заставил да млъкне. В родината му майките дълго са клеели непослушните си деца, църквата е хвърляла анатемите над непокорните си енориаши. Сега юнакът проклина цялата вселена, защото тя е абсурдна, щом зло не може да бъде победено. Ботев е поискал да стане „олимпийец”, да обезсмърти героя си по античен начин. Но той не успява да постигне Сократовата невъзмутимост, защото аристократичният модел на героизма му е чужд. Той не познава стоическата готовност на Марк Аврелий да се затрие в безличния ритъм на света. Избирайки античния модел, Ботев възприема само една антична черта – рационалния отказ от надеждата. Но същевременно той не успява да се освободи от непознатото на античните християнско съчувствие. А съчувствието без надежда ражда такъв черен трагизъм, какъвто не познават романтиците и какъвто срещаме едва у съвременните творци.

Обожественият човек не създава у Ботев нито нова земя, нито ново небе. Но в празното пространство звучи неговото героично „не!”, хвърлено срещу всяка неправда със „страшна сила”.